

GLAGOLJSKA PISMENOST I GLAGOLJAŠKA DEMOKRATIZACIJA PISMENOSTI

ANA ŠIMIĆ

Staroslavenski institut
Demetrova 11, HR – 10000 Zagreb
ana.simic@stin.hr

UDK: 003.349.1:930.85
Pregledni članak
Primljen: 15. 5. 2020.
Prihvaćen za tisak: 3. 11. 2020.

Članak je posvećen standardnoj glagoljskoj pismenosti i njezinu društvenom utjecaju u razdoblju prije izuma tiska, opisanome i raspravljenome kao demokratizacija pismenosti u Hrvatskoj. Hrvatskoglagoljska književnost kao prijevodna književnost pred svoje je suvremenike donijela reprezentativno štivo srednjovjekovne Europe posredujući ga na domaćemu pismu, uglatoj glagoljici, i na jeziku koji je domaćemu stanovništvu bio razumljiv. U radu je, u kontekstu europskoga srednjovjekovlja, predstavljen društveni položaj knjige, determinante glagoljske knjige, školovanje glagoljaša, glagoljaške misli vodilje te prakse pismenosti koje su primjenjivali. Riječ je o: 1) pisanju, tj. prepisivanju, 2) čitanju (za sebe i glasnome, javnom čitanju) te 3) slušanju. Kako pokazuju neki hrvatskoglagoljski tekstovi, provođenje navedenih praksa pismenosti poticalo se naglašavanjem njihova spasonosna i posvećujućega vida, tj. za pisanje, čitanje i slušanje određenih tekstova rečeno je da osiguravaju blagoslovljen ovozemaljski i onozemaljski život. Time je osigurana konzistentnost provođenja navedenih praksi te su postignuti njihovi visoki kulturni učinci i dometi.

KLJUČNE RIJEČI:

*glagoljica, obrazovanje, povijest
knjige, slušanje, usmenost*

1. Uvod

Pojava standardne pismenosti u vidu pisanja i čitanja nekoga teksta prelomila je povijest čovječanstva razdvojivši ga na dva bitno različita dijela, prapovijest i povijest.¹ Ljudska je vrsta iz mraka vlastite prapovijesti izišla naučivši se komunicirati posredstvom zabilježenoga sustava simbola. Taj je izlazak omogućio daljnje širenje informacija, znanja, iskustava i ideja potičući rast i napredak zajednica jednako kao i pojedinaca.

U kontekstu društvene i kulturne povijesti hrvatskoga naroda, pogotovo njezinih određujućih početaka, pismenost koja se ističe jest ona glagoljska. S glagoljskom je knjigom započeta i u zavidnome stupnju ostvarena demokratizacija pismenosti i njezinih učinaka u Hrvatskoj. Pod demokratizacijom se ovdje misli na dvije pojavnosti. Prva je prijevodni karakter glagoljske knjige, tj. činjenica da reprezentativno, ali nedostupno latinsko i drugo štivo srednjovjekovne Europe donosi na jeziku razumljivu okolini za koju je bila pisana. Drugi je vid glagoljaške demokratizacije pismenosti činjenica da povlasticu pismenosti glagoljaši nisu podredili vlastitim potrebama i samorazvoju, nego (neformalnomu) obrazovanju i prosvjećivanju one većine koja za razliku od njih nije imala pristupa ni školi ni knjizi.

S obzirom na tisućljetnost glagoljske pismenosti, ovaj će se rad usredotočiti na ono što se nalazi između dviju točki koje simbolično označavaju početak i završetak najplodnijega razdoblja hrvatskoga glagoljaštva; ono što se nalazi između kamena s jedne strane (*Bašćanska ploča*, oko 1100.) i tiskarskoga stroja (*Misal po zakonu rimskoga dvora*, 1483.) – koji je dostupnost knjige, a time i demokratizaciju pismenosti doveo do dotada neslučenih razmjera – s druge. Riječ je o rukopisnim glagoljskim spomenicima, tj. o onima koje je ispisivala i iluminirala ljudska ruka na pergameni.

U ovome će se radu predstaviti i raspraviti standardne glagoljske prakse pismenosti (pisanje, čitanje i slušanje) te društveni utjecaj koji je ta pismenost, kao “relevantan i djelatan činitelj vjersko-prosvjetnoga, društvenoga i gospodarskoga života svojih pučkih, pretežito seoskih i poluurbanih, sredina” (Hercigonja 2009: 15), imala na mladu hrvatsku civilizaciju. Riječ je o obrazovnoj i prosvjetiteljskoj dimenziji glagoljaštva kojom je ostvarena demokratizacija pismenosti na hrvatskim prostorima.

Premda moderno vrijeme razlikuje različite vrste pismenosti (standardnu, informacijsku, medijsku, financijsku, znanstvenu, matematičku, emocionalnu i dr.), u promišljanjima se starijih razdoblja sporije napušta usko poimanje standardne pismenosti vezane za čitanje i pisanje kao jedinih mogućih praksa pismenosti.

Upravo će srednji vijek pokazati da pismenost ne mora podrazumijevati samo ovla-

¹ O širemu vidu poimanja standardne pismenosti vidi Vrkić Dimić 2014: 383.

danost vještina čitanja i pisanja. Također, to dvoje ne mora nužno ići zajedno. Za potonje je rado navođen primjer kralj i car Karlo I. Veliki (742. – 814.), pokretač karolinške renesanse u okviru koje se razvio i poseban tip pisma caru u čast nazvan karolina, o kojemu je sačuvana predaja da je znao čitati, ali je svaki pokušaj da nauči pisati bio uzaludan (Bäumli 1980: 240; Green 1990: 275).

2. STANDARDNA PISMENOST U SREDNJEMU VIJEKU

2.1. ČITANJE I PISANJE

Standardna pismenost, najčešće poimana kao sposobnost čitanja i pisanja, u srednjem vijeku nije odnosila na čitanje i pisanje bilo kakva teksta, nego ponajprije latinskoga na latinici. Drugim riječima, prototipna se pismenost u srednjem vijeku definirala kao sposobnost čitanja i pisanja latinskoga jezika (Bäumli 1980: 239; Glenn 1993: 498). To je podrazumijevalo i poznavanje naslijeđa antičke i stečevina srednjovjekovne književne produkcije na latinskome. Latinski je jezik bio službenim jezikom zapadne srednjovjekovne Europe. Pokazuje to i povijest pismenosti u Hrvata.

Prvi je jezik hrvatske pismenosti latinski, o čemu svjedoče najstariji epigrafski spomenici na hrvatskome tlu: *Krstionica kneza Višeslava* (8./9. st.) *Trpimirov natpis* (Rižinice kraj Solina, 9. st.), *Branimirov natpis* (Gornji Muć, 888.), *Natpis kraljice Jelene* (Solin, 976.), *Držislavov natpis* (Kapitul kod Knina, 10. st.). Za usporedbu, najstariji su glagoljski epigrafski spomenici datirani u 11. stoljeće (*Plominski natpis*, *Valunska ploča*, *Krčki natpis*). I najstarija sačuvana hrvatska knjiga, *Splitski evanđelistar* (7./8. st. (6. st.??)), napisana je na latinskome jeziku. U konačnici, što je latinski jezik značio za hrvatski javni život, govori i činjenica da je u Hrvatskome saboru bio službenim jezikom do 1847. godine.

Stjecanje i primjenjivanje vještina pismenosti na latinskome jeziku i latinici bilo je rezervirano za manjinu srednjovjekovnoga društva. Nju su činili nositelji javnoga života; plemići, svećenstvo, viši feudalci i imućnije građanstvo. Većina srednjovjekovnoga društva, pučani i seljaci, opismenjavala se zahvaljujući trećoj, ujedno i središnjoj srednjovjekovnoj praksi pismenosti.

2.2. SLUŠANJE

Za razliku od prvih dviju koje su se temeljile na tekstu, treća je praksa pismenosti u srednjem vijeku o njemu bila ovisna (Glenn 1993: 498). U stvarnosti je to izgledalo

tako da bi jedna učena osoba čitala, a više je njih slušalo, tj. čitalo “auditivno” te, što je za srednji vijek jako važno, pamtilo (Glenn 1993: 499). Ta praksa nije bila vezana samo za latinski, nego vjerojatno još i više za vernakularne idiome (Bäuml 1980: 245; Glenn 1993: 499; Green 1994).

Riječ je zapravo o svojevrsnoj “usmenoj” pismenosti, tj. o usmenosti koja se odnosi na preferiranje “čitanja naglas kao skupnoga doživljaja ili događaja” i na “komunikaciju s primateljima: izvođenje/prelekcija – slušna/auditivna percepcija kod znatnoga broja ostvaraja” (Dürig 2015: 468, 469–470). Ukratko, riječ je o glasnome i javnome te, više ili manje, interpretativnome čitanju, čija se praksa u srednjemu vijeku može promatrati kao nastavak tradicije antičke umjetnosti glasnoga čitanja (Žagar 2007: 159, 169).

Nasuprot onomu tko je čitao stajao je veći broj onih koji su slušali. Da se o slušanju, u kontekstu srednjega vijeka, može razmišljati kao o praksi pismenosti po učincima potencijalno ravnopravnoj samostalnomu čitanju, potiče zaključak F. H. Bäuma (1978: 43):²

“Pismena kultura je definirana ... karakteristikama pismenosti i njihovim učincima na one koji o njoj ovise. Ta pak ovisnost ne podrazumijeva da je pojedinac ovladao vještinom čitanja: ona podrazumijeva pristup zapisanoj informaciji pomoću vlastite ili tuđe sposobnosti čitanja.”

Pismenost i stupanj pismenosti nisu određeni isključivo pukom ovladanošću vještinama čitanja i pisanja, nego više slobodom i mogućnošću pristupa zapisanom tekstu. Pritom je nevažno je li pristup zapisanom tekstu neposredan ili posredan.

Zbog toga se može govoriti o razvijenoj pismenosti neke kulture ili vremena, čak i ako većina stanovništva, kao u srednjovjekovlju, nije znala pisati niti je imala neposredan pristup knjizi.

3. KNJIGA U SREDNJEMU VIJEKU

Jedan od osnovnih razloga zašto je srednji vijek obilježen “usmenom” pismenošću, tj. praksom slušanja jesu društvenopovijesne promjene: seobe naroda, napadi barbara i raspad Rimskoga Carstva. Kako navodi A. Stipčević, jedna je od najgorih posljedica

² “[A] literate culture is defined ... by the characteristics of literacy and their effects on those dependent on it. This dependence does not require the ability to read on the part of the individual: it *does* require access to written information by means of the individual’s own or someone else’s ability to read.” (Bäum 1978: 43)

dica provale barbara bila uništenje školskoga sustava na kojemu se temeljila antička kultura (Stipčević 2006: 169). Bez školske, odnosno obrazovne djelatnosti, ne nalaze se tako lako konzumenti knjižne produkcije – pisci i čitatelji. “Europa se, drugim riječima, vraća usmenoj komunikaciji jer je pisana riječ postala i rijetka i nepristupačna velikoj većini ljudi.” (Stipčević 2006: 170)

Knjiga je u srednjemu vijeku bila rijedak predmet, tim više jer je njezina produkcija ovisila o dugotrpnome ispisivanju teksta ljudskom rukom. Koliko je to moglo potrajati kada je o glagoljskim kodeksima riječ, pokazuje, primjerice, sačuvan ugovor prema kojemu se zadarski pisar Jakov Blažević obvezao glagoljicom prepisati i ukrasiti misal u roku od petnaest mjeseci (Stipčević 2004: 97).

Kao teško dostupan predmet, knjiga je u srednjemu vijeku imala svoju tržišnu vrijednost.³ Zbog toga je bila i reprezentativna: posjedovanje knjige govorilo je mnogo o ugledu i moći njezina vlasnika.⁴ Brojne i uspjele minijature i inicijali kao i skupocjene korice davale su na cijeni knjizi i statusu njezina vlasnika. Stoga i ne čudi što se knjiga rijetko posuđivala, a kada se posuđivala, tražilo se jamstvo povrata.⁵ Osim toga, bila je predmetom krađa i ratnoga plijena.⁶

Knjiga se poimala i kao kultni predmet, tj. pripisivale su joj se nadnaravne moći.⁷ Upravo se o *Splitskome evanđelistaru* prenosi legenda da je pronađen u grobu svetoga Dujma te da ga je on i napisao, zbog čega su na njemu prisezali dalmatinski biskupi, a vjerojatno i neki hrvatski srednjovjekovni vladari (Stipčević 2004: 237–238; Stipčević 2006: 177). Svetom je pak Jeronimu ugledna hrvatska plemićka obitelj Frankapana pripisala jedan starocrkvenoslavenski kodeks pisan oblom glagoljicom, danas poznat kao *Kločev glagoljaš* (11. st.), časteći ga kao relikviju (Damjanović 2012: 101).

4. DETERMINANTE GLAGOLJSKE KNJIGE

U kontekstu prevlasti latinske kulture pismenosti, rezervirane za svjetovne i crkvene uglednike, te teške dostupnosti knjige i njezina sadržaja za većinu srednjovjekovnoga stanovništva (građane, pučane, kmetove i laike), na temeljima ćirilometodske misije niče hrvatskoglagoljska pismenost stvarajući knjigu na domaćemu pismu, uglatoj glagoljici, i na vernakularnome idiomu koji je većina nepriviligiranoga stanovništva

³ Vidi više u Stipčević 2004: 179–184 i 283–285.

⁴ Vidi više u Stipčević 2004: 261–263.

⁵ Vidi više u Stipčević 2004: 277–281.

⁶ Vidi više u Stipčević 2004: 287–302.

⁷ Usp. Žagar 2007: 120.

mogla razumjeti.⁸ Na tim je temeljima započela i umnogome ostvarena demokratizacija pismenosti u Hrvatskoj premda većina njezinih konzumenata nije poznavala latinski jezik.

Ta je prepreka premoštena time što je hrvatskoglagoljska književnost prijevodna književnost. Stasavši u okviru zapadnoga, tj. latinskoga civilizacijskog kruga ona je pred svoje čitatelje donosila znatan dio štiva kojim su se opismenjivali srednjovjekovni učenici ljudi. U glagoljskim kodeksima nalaze se odlomci iz djela teoloških velikana poput Jeronima, Augustina, Ambrozija, Benedikta, Ivana Zlatoustoga, Bede Časnoga, Tome Akvinskoga, Gracijana i dr.

Ništa manje zastupljena nije bila ni u srednjem vijeku iznimno popularna hagiografsko-legendarna književnost. Tako se, između ostaloga, u hrvatskoglagoljskim brevijarima mogu čitati ulomci iz poznatoga kasnosrednjovjekovnog bestselera *Zlatne legende* (*Legenda aurea*) talijanskoga dominikanca Jakova Varaginskoga. Hagioografsko-legendarno odvjetak srednjovjekovne glagoljske književnosti temelji se i na djelima drugih uglednih dominikanaca onoga vremena, a to su Jean de Mailly, Barthélemy de Trente, Vincent de Beauvais, Pierre Calo (Petrović 1984: 185).

Nije nedostajalo ni enciklopedijskoga znanja. U srednjem vijeku najpoznatije popularno pučko enciklopedijsko djelo bio *Elucidarium*, u hrvatskoj tradiciji poznat kao *Lucidar*. Dijelovi su njegova prijevoda s češkoga jezika zasada poznati iz dva ju glagoljskih kodeksa, *Žgombićeva zbornika* (16. st.) i *Petrisova zbornika* (1468.). *Lucidar* je oblikovan kao dijalog učitelja i učenika, a bio je namijenjen svećenicima kako bi znali odgovoriti na različita pitanja koja im je puk postavljao: od onih zašto je Bog stvorio muhe, komarce i slične, naizgled nepotrebne, kukce do pitanja vezanih za ljudsku reprodukciju.⁹

Kada je riječ o štivu koje su pred sobom imali glagoljaši, ne valja zaboraviti ni na one tekstove bizantsko-ćirilometodske provenijencije koje glagoljaši nisu sami morali prevoditi, nego su ih prepisivali iz starijih starocrkvenoslavenskih matica. Uz apokrifne, legendarne i hagiografske tekstove, takvi su i biblijski tekstovi koje su glagoljaši naknadno redigirali prema *Vulgati*.

U svakome slučaju, valja zaključiti da je srednjovjekovna glagoljska knjiga sadržavala i komunicirala reprezentativnu kulturno-književnu građu epohe u kojoj je nastajala. Pritom valja imati na umu ravnopravnost supostojanja latinske i glagoljaške pismenosti o čemu prosuđuje Radoslav Katičić (1998: 658):

⁸ Jezik o kojemu je riječ u paleokroatistici poznat je kao hrvatski crkvenoslavenski, a kako se on u hrvatskoglagoljskoj književnosti prožimao s čakavštinom vidi u Mihaljević 2014: 18–22.

⁹ Vidi više u Stipčević 2004: 211; Dürriegl 2006.

“Pri tome se ne radi o naporednom postojanju učene latinske naobrazbe i pučkoga jezika neukih, kako je inače karakteristično za europski Zapad, nego o dvije podjednako učene i školovane pismene tradicije, koje se u hrvatskom prostoru obje moraju smatrati prvotno egzocentričnima. To što su starost, te bogatstvo oblika i sadržaja, tih dviju tradicija vrlo različiti ne mijenja ništa na tome da one obje predstavljaju književni autoritet, pa u tom smislu stoje na istoj razini jedna pored druge. Ako se često i moglo učiniti da se autoritet jedne od tih dviju tradicija sukobljuje s autoritetom druge i da ga osporava, na kraju se krajeva pokazuje kako je u istinu autoritet njih obojih unutar hrvatskoga kulturnog obzora bio neprijeporan.”

5. ŠKOLOVANJE GLAGOLJAŠA

Prema J. Bratuliću (2014.) povijest se školovanja i obrazovanja glagoljaša može podijeliti na tri razdoblja: prvo se odnosi na djelatnost Konstantina Ćirila i Metoda i njihovih najbližih učenika, drugo obuhvaća razdoblje od 10. do 16. st., tj. do Tridentuskoga sabora, dok je treće razdoblje uslijedilo nakon Tridentuskoga sabora. Za ovaj je rad važno drugo razdoblje, ono za koje Bratulić (2014: 463) navodi da je “najmanje istraženo i najmanje poznato razdoblje u školovanju i obrazovanju popova glagoljaša”.

Prilog je poznavanju upravo toga razdoblja monografija *Školovanje glagoljaša* Petra Runje (2003). Runje podsjeća na zaključke trećega (1179.) i četvrtoga (1215.) Lateranskoga sabora kojima se od biskupa zahtijeva da vode računa o siromašnim đacima te da pri svakoj katedrali i drugim crkvama budu otvorene škole u kojima će sposoban učitelj poučavati gramatiku i druge discipline, dakako i teologiju, i to ne samo klerike nego i siromašne đake (Runje 2003: 16). Godine pak 1219. papa Honorije III. piše zadarskomu nadbiskupu neka otvori školu u Zadru (Runje 2003: 19). Glagoljaši su, prema Runji (2003: 19), vjerojatno imali pristup i visokoškolskoj dominikanskoj ustanovi *Studium generale* u Zadru, iz koje se razvilo prvo hrvatsko sveučilište.

O glagoljaškoj naobrazbi govori i činjenica da su morali poznavati latinski jezik i pismenost jednako kao i crkvenoslavenski.¹⁰ Da je potonja bila na cijeni, potvrđuje i zapis Jurja iz Slavonije, teologa i profesora na Sorbonni i u Beču, koji je 1416. zabilježio da je hrvatski biskup, poznavajući i latinski i hrvatski, slavio misu na oba jezika

¹⁰ Glagoljaši su “sasvim ravnopravni i na svim područjima duhovnoga i kulturnoga života posve izjednačeni sa svećenicima koji su poznavali samo latinski jezik i kojih je u našim gradskim komunama bio vrlo malen broj, a u seoskim sredinama vjerojatno zanemariv” (Runje 2003: 71).

i da je to smatrao uputnim (Šanjek i Tandarić 1984: 6).¹¹ Dvojezičnost naobrazbe bila je potaknuta i etničkom simbiozom, ponajprije u gradovima bizantske Dalmacije, a snažnije se počela razvijati u 11. stoljeću i na prijelazu u 12. stoljeće (Katičić 1998: 583).

Što se tiče sadržaja školovanja, Runje (2003: 85) navodi da uobičajeno srednjovjekovno obrazovanje u triviju (gramatika, retorika, dijalektika) i kvadriviju (aritmetika, geometrija, astronomija i teorija glazbe) nije mimoišlo ni glagoljaše. Osim u crkvenim i samostanskim školama, od kojih na zadarskome području Runje rekonstruira da su se vjerojatno nalazile i u manjim mjestima kao što su Blato, Račica i Sali, obrazovanje i poduka bila je i privatna, tj. đaci su učili kod svećenika i učitelja, što je često podrazumijevalo i stanovanje kod njih za vrijeme školovanja.¹² O tome svjedoče brojni arhivski podatci koje autor navodi u svojoj studiji.

O općoj slici naobraženosti u srednjemu vijeku govori i primjedba: “Školovanje nije neki privilegij nego je to potreba i čini se da se može govoriti o mnogo većem broju pismenih ljudi nego se to redovito pretpostavlja.” (Runje 2003: 135)¹³ Uostalom, kako je već ranije primijećeno (Thorndike 1940: 403), sama činjenica da se u srednjemu vijeku osnivaju prva europska sveučilišta, od kojih je prvo ono u Bolonji 1088., a u Hrvatskoj ono u Zadru 1396., dokaz je postojanja razgranate mreže obrazovnih praksi.

6. GLAGOLJAŠKE MISLI VODILJE

Što su glagoljaši mogli imati na umu stvarajući povijest hrvatske pismenosti, može se, između ostaloga, pretpostaviti na temelju zapisa koje su ostavljali u rukopisima koje su prepisivali. U tome smislu mogu se izdvojiti tri antologijska citata koja se odnose na povijest konkretnoga kodeksa u kojemu su se našli, ali s višestoljetnim odmakom i pogledom na cjelokupno hrvatsko glagoljaštvo nema očite prepreke da im se pripiše opće značenje te ih se nazove glagoljaškim mislima vodiljama.

Prvu je takvu misao A. Stipčević (2004: 307) nazvao najimpresivnijim svjedočanstvom o kulturnoj i društvenoj važnosti knjige te najplemenitijom misli o važnosti

¹¹ Usp. Runje 2003: 22. Ono što Juraj iz Slovenije naziva hrvatskim jezikom, suvremena paleoslavistička i paleokroatistička terminologija naziva hrvatskim crkvenoslavenskim jezikom. Izbor pak riječi Jurja iz Slovenije dobrodošla je potvrda sociolingvističkoga identiteta idioma o kojem je riječ. Usp. Kovačević 2016a: 42–50; Kovačević 2016b.

¹² Usp. Hercigonja 2009: 70.

¹³ Potvrđuje to i primjer koji Runje (2003: 135) navodi pozivajući se na arhivske izvore da su i obrtnici prvo učili čitati i pisati, a tek su nakon toga stjecali strukovna znanja.

knjige u hrvatskome srednjovjekovlju. Zabilježena je u *Kolunićevu zborniku* (1458.):

(1) *I jošće vas molim gospodo redovnici i žakni da se spomenete na pritcu ovu da je knjigam teško priti i gdi knjige počtuje da je knjigami počtovan.*¹⁴

(Straho)poštovanje prema knjizi koju izriče ova misao jasno daje do znanja da su glagoljaši s jednakim stavom pristupali i samomu stvaranju, tj. produkciji knjige.

Iz *Kolunićeva zbornika* i druga je misao vodilja koju valja izdvojiti:

(2) *Se knjige jesu učinjene veće skozi pripročići nego skozi kavčćenaci ki imaju knjige gdi se mogu učiti. (...) Se knjigi jesu učinjene veće za pripročićih nego za kavčćenakov ki znaju pisma.*¹⁵

Leksem *kavčćenaki* odnosi se na klerike, tj. crkvenjake – žakne i pope (Runje 2003: 93). P. Runje (2003: 92) tumači da se pod *knjige gdi se mogu učiti* misli na latinske priručnike i knjige kojima su klerici imali pristup, za razliku od *pripročićih*. A. Stipčević (2004: 208) smatra da pisac Blaž Kolunić nije mislio da će *pripročići* knjigu čitati, nego da će slušati svećenika dok je čita. Oba tumačenja, s citiranim Kolunićevim riječima, potvrđuju u radu raspravljanu ideju o glagoljaškome demokratiziranju pismenosti u hrvatskome srednjovjekovlju.

O tome će posvjedočiti i treća misao vodilja, zabilježena u *Petrisovu zborniku* (1468.):

(3) *Nam je biti meštrom i učiti i prosvječati plku tmu.*¹⁶

Komentira je E. Hercigonja (2009: 16): “Ta svijest o sebi, svojoj funkciji i značenju svoje tradicije usmjeravala je njihove [glagoljaške, op. a.] postupke i, posebno, horizontalni, potrebama pučke pastve usmjeren, pravac duhovnoga djelovanja glagoljaštva kao cjeline.”

Izdvojeni citati pokazuju da su glagoljaši njegovali svijest o važnosti knjige i nje-

¹⁴ Navod prema Stipčević 2004: 307. Usp. Runje 1990: 198. Ova je misao istoga duha kao i ona iz starozavjetne knjige Propovjednika (12,12) koju su glagoljaši nesumnjivo poznavali: *Veće ot sego, čedo moje, ne vzišći; tvorećimi mnogije knigi nijedin njest konac čisla, misal poučenje pti umučenje jest. (II. novljanski brevijar, 1495., 200d).*

¹⁵ Navod prema Stipčević 2004: 207.

¹⁶ Navod prema Stipčević 2004: 208. Usp. i Hercigonja 1975: 34.

zinu utjecaju kao i o trudu i zauzetosti nužnima za njezino stvaranje. U skladu s tim saznanjem, promišljali su vlastitu obrazovnu i prosvjetiteljsku djelatnost s obzirom na potrebu vremena i prostora u kojemu su se našli.

Glagoljaši su bili svjesni nejednakosti u pogledu pristupa knjizi, svoje povlaštene pozicije u tome i odgovornosti koju su imali prema onima koji nisu znali čitati. Imali su jasnu sliku o smislu i cilju svoga djelovanja. Rezultati koje su pritom postigli zorno svjedoče o predanosti utkanjoj u njihovo postizanje.

7. RAZVOJ I PRAKSE STANDARDNE GLAGOLJSKE PISMENOSTI U SREDNJEM VIJEKU

Pismenost i učenost koje su potaknuli glagoljaši valja predstaviti u odnosu na sudionike toga glagoljskoga komunikacijskog procesa. Riječ je o pošiljatelju i primatelju poruke. Pošiljatelji su bili glagoljski prevoditelji, redaktori i pisari, a primatelji građani, pučani, kmetovi i laici.¹⁷ Prevoditelj i redaktori koji su s latinskoga prevodili na domaći, tj. hrvatski (crkvenoslavenski) idiom bili su most između latinske knjige i glagoljskih pisara. Nažalost, o prevoditeljima nam sačuvani povijesni dokumenti ništa ne govore. Ipak, jasno je da su postojali jer netko je trebao prevesti i urediti knjigu da bi se taj prijevod mogao iznova prepisivati.

7.1. PISARI: PISANJE I ČITANJE

Pisari odnosno prepisivači u srednjemu su vijeku bili ključni dionici knjižne produkcije. O njihovoj vještini, marljivosti i strpljivosti ovisio je nastanak i stvaranje knjige. Srednjovjekovno je društvo toga bilo svjesno, o čemu govori i podatak da se u Irskoj ubojstvo pisara kažnjavalo jednakom kaznom kao i ubojstvo biskupa (Stipčević 2006: 182).

S druge pak strane, pisari su često bili na udaru naručitelja knjiga i kupaca zbog kašnjenja, ali i pogrešaka koje su neminovno nastajale u prijepisu. O tome svjedoče i brojni zapisi u kojima se pisari kodeksa ponizno ispričavaju za greške u prijepisu podsjećajući čitatelja da nisu nepogrešivi stručnjaci, nego obični grešni smrtnici. Primjerice, u *II. novljanskome brevijaru* pop Martinac zaključio je svoj zapis tvrdnjom

¹⁷ Taj raspored nije jedini mogući, nego je tipičan za kontekst demokratizacije pismenosti o kojemu je riječ. Podrazumijeva se da je prilikom slušanja javnoga čitanja, kao najdalekosežnije prakse pismenosti, bilo moguće da se u publici nalaze i oni koji sami znaju čitati. Pogotovo se to odnosi na prakticiranje pismenosti u samostanima.

Zanje ne pisa sego Duh Sveti, takmo uboga ruka grešniča (Stipčević 2004: 71), dok je pisar *Bribirskoga brevijara* svoje pogreške pripisao utjecaju zemljoradničkoga alata motike: *To ja pisah Mikula Ugrin na dan svetoga tela a ako je ruka kriva ali nije nego motika* (Stipčević 2004: 93).

Glagoljski su pisari u određenoj mjeri bili tropismeni, tj. neki su se od njih suvereno služili trima hrvatskim povijesnim pismima: latinicom, glagoljicom i (hrvatskom) ćirilicom.¹⁸

Kada je o glagoljici riječ, valja navesti da im je posao bio otežan i usporen zbog složenosti glagoljskoga pisma, odnosno glagoljskoga duktusa, pa je ispisivanje teksta glagoljicom trajalo duže nego ispisivanje latinicom ili ćirilicom (Čunčić 2001; Stipčević 2004: 98). Da je pisanje i čitanje glagoljskoga teksta tražilo zauzetiji angažman od onoga na ostalim dvama hrvatskim povijesnim pismima (ćirilica i latinica), pokazuje i zanimljiva crtica iz novovjekovne povijesti glagoljaštva u srednjoj Dalmaciji. Don Frane Bulić, u čiju učenost, poučljivost i ljubav prema starinama ne treba sumnjati, zalagao se da se hrvatskoglagoljske liturgijske knjige tiskaju na latinici zbog poteškoća koje je i sam imao s tečnim i primjereno brzim čitanjem glagoljice (Bulić 1952: 37, usp. Kovačić 1985).

S obzirom na to, ali i druge zadatosti stvaranja srednjovjekovne knjige, nije bila rijetkost da je jedan te isti kodeks ispisivalo više ruku, tj. više pisara, što se često može primijetiti i golim okom zbog promjene rukopisa. Unatoč svim poteškoćama, glagoljski su pisari, kako ističe A. Stipčević (2004: 48):

“(...) prepisivali s više svijesti o važnosti toga posla. Oni su bili čvršće vezani za narod, pa su znali koliko mu je važna knjiga, ne samo za obavljanje vjerskih obreda nego i za očuvanje posebne liturgije na narodnom njima razumljivom jeziku, a time i za očuvanje svoga identiteta. Glagoljski pisari i oni koji su od njih naručivali rukopise znali su što znači imati knjigu pisanu svojim pismom i jezikom koji nije grčki ni latinski, tj. jezikom koji je narodu razumljiv. To je za njih bilo važno ne samo kada se radilo o liturgijskim knjigama već i o svim ostalim knjigama iz kojih su svećenici čitali puku biblijske priče, pjesme, i sl. Kako naručitelji, tako su i pisari znali da prepisivanje glagoljskih knjiga ima i političko značenje.”

¹⁸ Latinicu su morali znati prevoditelji koji su prevodili tekst s latinskoga, a ćirilicu oni koji su prepisivali s ćirilskih predložaka, premda poznavanje ćirilice nije bilo nužno vezano za ćirilske predloške. *Brevijar Vida Omišljanina* (1396.) jedan je od brojnih svjedoka tropismenosti hrvatskih glagoljaša. U njemu se, uz prevladavajuće glagoljične, nalaze i latinični (npr. na 106a i 151c) te ćirilični inicijali (npr. na 117d i 154a).

Uključivši se u proces proizvodnje knjige, koliko god mučan bio, glagoljski su pisari bili i subjekti i objekti procesa prepisivanja. Kao objekte nisu ih stizale samo loše posljedice poput iscrpljenosti i narušenoga vida ili možda straha od ljutnje naručitelja zbog kašnjenja u isporuci knjige. Dobre i poželjne posljedice prepisivanja nadmašivale su umnogome ove negativne. Ponajprije se to odnosi na sam proces vlastoručnoga ispisivanja teksta.

U suvremenome digitalnom vremenu u kojem je tipkovnica zamijenila olovku i gumicu za brisanje i u kojemu je velik broj djece, a i odraslih, znatno vještiji s računalima, tabletima i pametnim telefonima nego s papirom i olovkom, psiholozi i neuroznanstvenici sve su glasniji u podsjećanju da je pisanje rukom dobrodošla senzomotorička aktivnost, štoviše, jedna od ključnih za uspješan kognitivni razvoj (v. npr. Kiefer i dr. 2015).

Osim toga, svako je prepisivanje nekoga teksta ujedno i njegovo čitanje. Prepisujući knjige, glagoljski su ih pisari istovremeno i čitali te, zapisujući, bolje pamtili. Riječ je o integriranome procesu pisanja, čitanja i pamćenja. Prepisujući glagoljske tekstove, pisari su se opismenjivali i bili su pismeni, čak i ako nisu jednako suvereno mogli čitati latinske tekstove.

O kulturnoj vrijednosti i dometima knjige koju su u srednjemu vijeku marljivo stvarali glagoljski pisari govori mnogo toga. Između ostaloga i činjenica da se složenoga i dugotrajnoga pothvata ispisivanja glagoljske knjige prihvatio i jedan velikaš, koji je lako mogao nekoga i platiti za taj posao. Riječ je o knezu Novaku Disislaviću, dvorskome vitezu hrvatsko-ugarskoga kralja Ljudevita I. Anžuvina, koji je *za svoju dušu* vlastoručno ispisao kodeks koji je danas poznat kao *Misal kneza Novaka* (1368.). Počasno mjesto toga rukopisnoga kodeksa u povijesti hrvatske knjige potvrđuje i činjenica da je poslužio kao predložak prve hrvatske tiskane knjige *Misal po zakonu rimskoga dvora* iz 1483.¹⁹

Da se dobar glas o djelatnosti i rezultatima glagoljskih pisara širio i izvan granica hrvatskih prostora, pokazuje i činjenica da su glagoljaši bili pozvani u Češku (tzv. emauska epizoda) i Poljsku. Benediktince glagoljaše s otoka Pašmana pozvao je 1347. godine rimsko-njemački car, ujedno i utemeljitelj Praškoga sveučilišta, Karlo IV. Luksemburški u samostan Emaus (*Na Slovanech*) u predgrađu Praga. U njemu se kulturnom razmjenom razvila bogata pismena djelatnost dvaju slavenskih naroda.²⁰

Iz Češke su 1380. hrvatski glagoljaši pozvani u Poljsku. Stigli su 1380. u Olješnicu na poziv šleskoga kneza Konrada II. Nakon deset godina u Olješnici, na poziv poljske

¹⁹ Vidi više u Pantelić 1967.

²⁰ Vidi više u Ribarova 2006.

kraljice Jadvice, kćeri hrvatsko-ugarskoga kralja Ludovika I. Anžuvina i supruge Vladislava Jagela, prešli su u Krakov, tj. u krakovski samostan Svetoga Križa.²¹ Povijest, nažalost, nije sačuvala neposredne rezultate glagoljaškoga djelovanja u Poljskoj.

O stupnju naobraženosti glagoljaša govore i rezultati službene vizitacije dalmatinskih nadbiskupija koju je, po naredbi pape Grgura VIII., izvršio veronski nadbiskup Agostino Valier 1579. godine, ostavivši pritom i opsežan izvještaj (Krasić 1996: 235–236).²² Premda se njegov posjet i izvještaj odnose na drugu polovicu 16. stoljeća, rezultati vizitacije mogu biti indikativni i za stvaranje predodžbe o prethodnim razdobljima. Posebno se to odnosi na sljedeći podatak koji navodi S. Krasić (1996: 236): “Zanimljivo je vizitatorovo opažanje da su glagoljaši bili bolje izobraženi od ‘latinaških’ svećenika. Većina ih je bila dostatno pripremljena za svećeničku službu. Čak su bili bolje od njih opskrbljeni liturgijskim knjigama. Imali su brevijare, misale, župničke priručnike i druge knjige.”

Konačno, valja dodati i podatak da je, prema istraživanjima P. Runje (1987), glagoljska knjiga na hrvatskim prostorima imala približno istu tržišnu vrijednost kao i latinska. Važnost te neočekivane pojavnosti proizlazi iz pretpostavljene superiornosti latinske pismenosti u širem kontekstu europske srednjovjekovne uljudbe, premda su, kako je ranije citirani Katičić primijetio, na hrvatskome prostoru one bile jednako autoritativne.

7.2. GRAĐANI, PUČANI, SELJACI

7.2.1. ČITANJE

Premda su imali najintenzivniji kontakt s knjigom, plemići i crkvenjaci nisu bili jedini vlasnici glagoljskih knjiga u srednjemu vijeku. O tome, između ostaloga, svjedoče i sačuvane oporuke. Istražujući Povijesni arhiv u Zadru, Petar Runje došao je do zanimljive građe koja govori mnogo o glagoljskoj knjizi, pa tako i njezinim vlasnicima. Primjerice, u oporuci se zadarskoga trgovca Petra Cvitkova iz 1418. može čitati kako Cvitkov jednu glagoljsku knjigu ostavlja svećeniku Obradu, dok Katuša Klivačić 1500. godine piše oporuku kojom određuje da se njezin glagoljski brevijar preda svećeničkomu kandidatu Jurju kojemu je bila stanodavka (Runje 1998: 48, 49).

Da su laici bili vlasnici i čitatelji glagoljskih knjiga, potvrđuje i postojanje glagolj-

²¹ Vidi više u Moszyński 2004; usp. Hercigonja 2009: 13.

²² Krasićev je izvor studija *La prima visita apostolica postridentina in Dalmazia (nell' anno 1579)*, objavljena u Rimu 1957. Njezin je autor svećenik krčke biskupije prof. dr. Ivan Vitezić (1914. – 1985.) koji je velik dio svoga radnog vijeka proveo na Sveučilištu u Beču.

skih priručnika za pobožnost laika, poznatih još kao Knjiga časova ili Mali časoslov. Među sačuvanim hrvatskoglagoljskim kodeksima Marija je Pantelić (1981.) takvima identificirala senjski *Lobkowiczov kodeks* iz 1359., koji je odnesen u Prag najvjerojatnije za vrijeme emauske epizode, *Akademijin brevijar* iz 1376., *Pariški zbornik* iz 1375. te tiskani *Kožičićev Oficij rimski* iz 1530.

U takvim se priručnicima najčešće nalazio cjelovit Psaltir ili pojedini psalmi, kantici, molitve, litanije pa čak i neki apokrifni i hagiografski tekstovi. Mali su časoslovi i u kasnome srednjem vijeku, pa i u dijelu razdoblja nakon srednjega vijeka, bili “popularna i omiljela književna vrsta” koja je na hrvatskim prostorima povezala “sve krajeve čakavske, štokavske i kajkavske jezične regije, a izvorište su im pak bili hrvatskoglagoljski brevijari, što je već tvrdio prof. Francev” (Pantelić 1981: 367).

7.2.2. SLUŠANJE ČITANOGA TEKSTA

Oni su koji nisu mogli ovladati vještinom čitanja, više zbog zadatosti epohe u kojoj su živjeli nego zbog vlastitoga izbora, prema A. Stipčeviću:

“... dobivali informacije od suseljana, odnosno sugrađana, od putnika koji su se vraćali s dalekih hodočašća, putujućih trgovaca i – najviše od svećenika od kojih su doznawali ne samo priče iz Biblije, apokrifne priče i druge koje su bile zapisane u knjigama već i podatke iz zemljopisa, o potresima i kako oni nastaju, o fantastičnim kopnenim životinjama i isto tako fantastičnim ribama itd.” (2004: 206)

Većini srednjovjekovnoga življa koja nije znala čitati ni pisati znanje je bilo posredovano od onih koji su to znali i koji su imali pristup knjigama. Takvo je posredovanje bilo usmeno, a jedna je od usmenih praksa, kao što je ranije rečeno, bilo i glasno, tj. javno čitanje, a onda i slušanje čitanoga teksta.

Praksom javnoga čitanja i slušanja glagoljskih tekstova omogućeno je ravnopravne sudjelovanje u povlastici pristupa knjizi i njezinu sadržaju. Može se pretpostaviti da je slušanje bilo najdostupnija, a možda i najprovođenija praksa pismenosti u srednjem vijeku s obzirom na odnos snaga onih koji su znali čitati i pisati i onih koji nisu. Stvaranjem (prevođenjem, ispisivanjem, prepisivanjem) i javnim čitanjem knjige na jeziku koji je narod razumio glagoljaši su demokratizirali pismenost, osnažujući pritom kulturni, ali i svaki drugi individualni i društveni potencijal svojih slušatelja.

Bilješke i upute o glasnome i javnome čitanju u hrvatskome srednjovjekovlju ponajprije su vezane za samostanski život. S obzirom na važnost koju je Crkva imala u društvenome životu srednjega vijeka, nije teško zamisliti da su načela koja su vrijedi-

la unutar zidina nekoga samostana mogla biti vrlo slična onima koja su se primjenjivala u javnome čitanju pred onima koji nisu bili ni redovnici ni klerici.

Dragocjene se upute o glasnome čitanju mogu naći u hrvatskoglagoljskoj *Reguli sv. Benedikta* (kraj 14. st.). Cijela 38. glava posvećena je službi čitanja za vrijeme objedovanja koje je obvezno bilo praćeno čitanjem i slušanjem čitanoga teksta. Da je bila riječ o odgovornoj dužnosti, pokazuje i činjenica da sv. Benedikt napominje: *A bratija redom ne čtite, da ki lipo umiju čisti, ti čtite* (25b).²³ Čitati, dakle, nije mogao svatko, nego onaj tko je bio vješt čitač. Da je pak riječ bila o cijenjenoj službi, pokazuje činjenica da Benedikt čitaču nalaže neka uprosi od svoje braće da se mole za njega *da ga Bog izbavit ot duha gizde* (25a), tj. oholosti. Sljedeći ulomak posvećen je slušateljima:

“Usilno mlčanje budi na stoli, nijednoga šapta ili slova, takmo onoga ki čte slišano budi. Ako ča potribno jest onim ki jidut ili pjut, takmo drug drugu služće. Da nijedin ne smij ričju čto ljubo sprositi ili ča bude potriba, glasom ot ruke ili kim ljubo znamenem, da ne jazikom. Nijedin ne smij ondje ot lekcije čto ljubo besedovati, da se ne mrsi čtenije, takmo ako priur jame čto hotiti kratko reći ot potrebe.” (25b)

Tijekom čitanja trebala je vladati potpuna tišina, a eventualna potreba mogla se komunicirati samo neverbalno (*glasom ot ruke*). Jedina osoba koja je smjela nešto reći, ali samo ako je to bilo nužno, bio je *priur*, tj. predstojnik samostana.

O glasnome čitanju svjedoči i 42. glava *Pravila svetoga Benedikta* u kojoj se govori o tome da nakon večere redovnici sjednu zajedno i slušaju čitača koji čita iz *knig otačaskih ili ino čtenie* (27b), ali ne iz knjiga *Moisjeja proroka* (tj. prvih sedam starozavjetnih knjiga) ni *Knig ot cjesarsvija* (tj. Knjiga kraljeva) (27b).

Hrvatskoglagoljski tekst izostavlja dio koji objašnjava zašto potonji tekstovi nisu prikladni za čitanje prije spavanja, ali se u latinskome originalu i suvremenome hrvatskom prijevodu može naći objašnjenje da je kombinacija noćnih sati i sadržaja tih knjiga neprikladna za one slaba duha (lat. *infirmis intellectibus*).²⁴ Taj podatak upućuje na to da i inače nisu svi tekstovi bili namijenjeni javnomu čitanju. Kada je riječ o onima koji jesu, M.-A. Dürriegl (2015: 475) smatra da su, između ostaloga, “blagovaoničku lektiru”, kako je ona naziva, činile i vizije, poput *Pavlove vizije* ili

²³ Tekst *Regule* ovdje je transkribiran prema (kartotečnome) korpusu *Rječnika crkvenoslavenskoga jezika hrvatske redakcije*, dostupnu na Staroslavenskome institutu u Zagrebu. Usp. latiničku transliteraciju u Ostojić 1965: 369–427.

²⁴ Latinsku inačicu vidi u Ostojić 1965, a suvremenu hrvatsku u Pravilo 2010. Žagar 2007: 145–147 navodi i komentira uredbe o čitanju u latinskome *Pravilu svetoga Benedikta*.

Dundulove vizije.

U 47. glavi *Regule sv. Benedikta* još se jednom potvrđuje velika odgovornost čitača koji je odabran od predstojnika i koji mora čitati *s velikim umilenjem i bojazanju* (30b), dok 53. glava dokazuje da nisu samo redovnici bili pozorni slušatelji glasnoga čitanja. Riječ je o poglavlju koje je posvećeno primanju gostiju, pa se može saznati i da je jedan vid gostoljubivosti bio taj da se gostu ne okrijepi samo tijelo, nego i duh. Potonjemu se davalo prednost pred okrijepom tijela ili kako stoji u hrvatskoglagoljskoj inačici: *Čti gostem zakon Boži da se pokripe v dušah i potom vsaka potreba tjelu vzda im se* (34b).

Potvrde usmenosti odnosno glasnoga čitanja nisu isključivo vezane za glagoljsku pismenost, nego i za latiničku. U prvome hrvatskome latiničnom dokumentu, *Redu i zakonu* (1345.), nalazi se uputa da se tekst čita nekoliko puta godišnje kako bi se sestre s njime dobro upoznale.²⁵

7.2.2.1. UNUTARTEKSTNI SIGNALI USMENOSTI

Usmenost se nekoga teksta, tj. pretpostavka da je bio namijenjen glasnomu čitanju, potvrđuje i na temelju samih tekstova, tj. na temelju unutartekstnih signala usmenosti i izvedbenosti. O tragovima usmenosti i izvedbenosti u hrvatskoglagoljskim tekstovima može se čitati u radovima M.-A. Dürriigl i A. Radošević.

Dürriigl (2015.) izdvaja paratekstualne signale poput *čti razumno i lipo* iz *Petrisova zbornika* (1468.) ili *čti pravo* iz *Klimantovićeva zbornika* (1501.–1505.), koji nisu neupitni signali jer mogu biti upućeni i onomu koji čita u sebi i onomu koji čita javno; sintagme koje pomažu slušnu percepciju (npr. retorička pitanja); sintagme koje izravno upućuju na slušnu percepciju (npr. *ovo govoren'e ko ste slišali iz Dundulove vizije* u *Petrisovu zborniku*) te ono što Dürriigl naziva najjačim signalom u zadanome potkorpusu hrvatskoglagoljskih tekstova, a to je redak *i mnoga ina grêšnici rekut' ka ostavljam' sada govoriti* iz apokrifne priče o koncu vremena u *Akademijinu zborniku*. Iz njega se iščitava da se tekst mogao kazivati, pa čak i improvizirati ukazujući “na važnost pamćenja kao *kreativnoga* instrumenta u srednjovjekovnoj književnosti” (Dürriigl 2015: 474). Osim navedenih signala, na usmenost nekoga teksta može upućivati i njegova kompozicija.

Signalima usmenosti u glagoljskim propovijedima iz 15. i 16. stoljeća posvetila se A. Radošević (2015.) na primjerima *Blagdanara popa Andrije* i nekoliko prijepisa glagoljskoga *Korizmenjaka*. Kao izvedbene signale usmenosti navodi grafičko

²⁵ “Constitutiones et amoniciones scripte exponantur semel vel bis vel pluries in anno in vulgari, ut nichil per ignoranciam fiat contridici.” (Krasić 1996: 223). Usp. Runje 1998: 70.

oblikovanje (poput ilustracije ruku koje upućuju na važne dijelove teksta ili grafičko markiranje određenih dijelova teksta, npr. imena crkvenih autoriteta), paratekstualne signale (kao *čti*, *prodika čti*) te recepcijske signale usmenosti (poput dodavanja rednih brojeva u nabranjanju, dometanja vremenskih i prostornih priloga, čestoga obraćanja publici i sl.).

Signala usmenosti ima i u tezaurusima srednjovjekovnoga štiva koji su, sudeći prema onome što nam je danas sačuvano, bili i najrašireniji glagoljski kodeksi u srednjem vijeku. Riječ je o brevijarima ili časoslovima koji su sadržavali različite tekstove: biblijske, hagiografske, legendarne, homiletske, himničke, patrističke i dr. Brevijari su služili za privatno čitanje, tj. molitvu, ali nema sumnje ni da su se tekstovi čitali naglas, bilo zatvoreno unutar neke redovničke zajednice bilo zajedno s pukom.²⁶

O čitanju tekstova govore brojne rubrike s uputama kako se i kada što čita. Takvi su i ranije spomenuti paratekstualni signali, npr. *prosto počnut' čtiti* iz *Brevijara Vida Omišljanina* (148c). No kao što je kod zborničkih tekstova zapazila M.-A. Dürriegl, treba i ovdje primijetiti da su takvi signali dvoznačni jer se mogu razumjeti kao uputa čitatelju koji čita za sebe kao i čitaču koji čita javno.

U tome kontekstu mogu biti zanimljivi pojedini imperativi u drugome dijelu *II. beramskoga brevijara* (15. st.): *čti pravo, ne laži* (168a), *čti ne laži* (185d), *čti epistoliju Ivana, ne laži* (186a). Dometak *ne laži* Dürriegl i Radošević (2020: 200) tumače kao upozorenje čitatelju da čita točno onako kako je zapisano. Valja dodati i da *ne laži*, više nego primjerice *pravo* u *čti pravo*, ukazuje na to da bi se uputa mogla odnositi na situaciju u kojoj je čitanje javno kao i na postojanje mogućnosti da čitač ne čita, nego improvizira, zbog čega onda preventivno biva upozoren: *ne laži*.

No zato upotreba glagola govorenja jasno upućuje na glasno čitanje, npr. *Si dvje imnje glagoleta se v dnech nedjel'nih do kalendi oktobra* (*Brevijar Vida Omišljanina* 316c) ili *Antiponi ki su ot matutini govoret se i v proste dni* (*Brevijar Vida Omišljanina* 258c). Ipak, navedeno nije ni nužno ni isključivo vezano za javno čitanje pred slušateljima kao svojevrsnim "usmenim čitateljima". Može se odnositi i na samostalnu glasnu molitvu.

U kontekstu svojevrsne pismene usmenosti glagoljaške publike valja spomenuti da Dürriegl i Radošević (2020: 193, 211–212) pod pojmom glagoljaške zajednice podrazumijevaju ne samo glagoljaše (pisare, pisce, čitatelje i čitače) nego i publiku (vjerničku pastvu i samostansku zajednicu) koja sluša. U tome se konceptu zrcali pretpostavljeno jedinstvo i jednakost glagoljaša i onih *priproščih* u odnosu na koje su usmjerili svoje prosvjetiteljsko djelovanje i stvaranje povijesti knjige i pismenosti u Hrvata.

²⁶ Usp. Pantelić 1981: 360.

7.2.2.2. SPASONOSNI UČINAK TROJAKE PRAKSE STANDARDNE PISMENOSTI

U prethodnim se poglavljima o usmenosti, tj. o slušanju glasnoga čitanja u ranoj hrvatskoj povijesti govorilo na temelju opisa samostanskoga života u *Reguli sv. Benedikta* te na temelju signala usmenosti u nekim drugim hrvatskoglagoljskim tekstovima.

U ovome se pak poglavlju donose odlomci iz hrvatskoglagoljskih tekstova koji jasno svjedoče ne samo o trojakoj praksi srednjovjekovne glagoljaške standardne pismenosti (pisanje, čitanje i slušanje) nego i o motivaciji njegovanja te prakse, odnosno njezinim učincima koji uvelike premašuju one očekivane (stjecanje novih informacija, znanja, ideja).

Standardnoj se pismenosti u hrvatskome srednjovjekovlju pridavalo i spasonosno značenje, u smislu da je njezino prakticiranje donosilo pomoć u ovozemaljskoj i onozemaljskoj stvarnosti. Pokazuju to ulomci iz dvaju glagoljskih zbornika, *Oxfordskoga* (15. st.) i *Pariškoga* (1375.).²⁷ U obama se nalazi *Legenda o sv. Margareti*, ranokršćanskoj djevici i mučenici.

Prije nego joj glava treba biti odrubljena, Margareta moli svoga krvnika da joj daruje još malo vremena kako bi se pomolila Bogu. Njezina molitva, kako ju prenosi *Oxfordski zbornik*, glasi:

“Bože, ki pediju izmiril jesi nebo i grstiju izmiril jesi zemlju, ki moru prag postavlj esi, uslišai me i molitav moju primi. Ki koli budet čtati čtenije muki moje ili čtući slišit je, ot onoga časa da potrebet se gresi nega. I ako gdo pride na sud strašan i vspomenet ime moje, izbavi nega ot muki one i ako gdo učini crikv va ime moje ili čtenije muki moje ili ot svoga blaga vlačega ki put učini, naplni nega Duhom Svetim i v domu nega da ne porodit se dite hromo ni slipo ni nimo ni gluho ni porugaet se ot duha zlobiva. I ako vsprosit otpućenija i otrešenija grihov svojih, podaj nemu, Gospodi, amen. I v kom godi domu i mesti budet čtenie moe čteno s ljubavju duh nečisti tu ne vnidet nigdar, na mir Hristov vselit se onde, amen. Ošće prošu, Gospodi, da žena ka imiti budet čtenija muki moe ali čtući je slišit da ne pogibnet ot rojenja, na kada pridet ona k vrimeveni svomu, pomozí nei, Gospodi, amen.” (27b)

²⁷ Svi tekstovi koji slijede u ovome poglavlju transkribirani su prema (kartotečnomu) korpusu *Rječnika crkvenoslavenskoga jezika hrvatske redakcije*, dostupnu na Staroslavenskome institutu u Zagrebu.

Margareta u svojoj molitvi zagovara one koji će, između ostaloga, opisati, tj. napisati njezinu muku (*ako gdo učini ... čtenije muki moje*) kao i one koji će je čitati (*Ki koli budet čtati čtenije muki moje*) ili slušati (*čtući slišit je*), zazivajući na njih poništenje grijeha, zaštitu od zlih duhova i zdravo potomstvo. Moli se i da noseće žene koje bi čitale ili slušale čitanje njezine muke imaju sretan porod.

U nastavku legende može se čitati da je po završetku Margaretine molitve zagrmjelo te da je s neba sišao golub koji je Margareti pred mnoštvom odgovorio:

“Pravljju tebi ča koli prosila esi v molitvah tvojih. Vse tebi dano jest ot Boga. Kadi čtenije muki tvoje čteno budet, nečisti duh v ono mesto ili mesto ne vnidet, na mir i ljubav i Duh istinni ondje vselit se vsagda.” (27c)

Progovara, dakle, sam Bog u liku goluba i jamči joj uslišanje njezinih molitava. Zanimljivo je da se u odgovoru spominje samo čitanje (*Kadi čtenije muki tvoje čteno budet*) kao uvjet općega blagoslova. U tome se očituje reprezentativnost prakse čitanja, koja pretpostavlja i podrazumijeva dvije ostale prakse srednjovjekovne glagoljske pismenosti: da bi netko mogao poslušati čitani tekst, netko ga je prije morao napisati, a onda i pročitati.

U svakome slučaju, može se zaključiti da su citirani sadržaji djelovali na srednjovjekovne pisare, čitatelje i slušatelje potičući ih da činu pisanja, čitanja i slušanja određenoga teksta pridaju spasonosan učinak za sebe i svoje bližnje.

Malo je oštija retorika zabilježena u popularnome apokrifu *Epistola o nedjelji*, što ne treba čuditi s obzirom na njezino flagelantsko podrijetlo. Riječ je o epistoli, tj. poslanici, kojoj je, kako piše na samome njezinu početku, autor Bog i koja je pala na oltar Sv. Petra u Rimu. Poslanica je posvećena štovanju nedjelje, a između ostaloga, u inačici iz *Pariškoga zbornika* čita se i sljedeće:

“... i iže prepišet epistoliju siju i podast ju ot grada v grad i ot vasi v vas pridi blagoslovenije moe na n' i na vas dom jeho. Ašće ki pop imat epistoliju siju i ne prepišet jeje ili ne četet jeje v crjekvje ljudem i ne v brjegu položit ju, proklet budi od cjesara Hrista. (...) Iže prepišet epistoliju siju na drugu hartiju da četet se v crjekvah ljudem, ašće imat grjechi više glavi svojeje, otvrgu je az.” (290v, 292v)

Citirani redci upozoravaju one koji su upoznati s postojanjem poslanice, ponajprije svećenike, da je prepisuju, tj. umnažaju, te da je čitaju ljudima u crkvi jer će tako biti pomilovani i blagoslovljeni ne samo oni nego i ukupan njihov dom. U suprotnome, bit će prokleti.

Dok je u Margaretinu slučaju naglasak bio na blagoslovima koji čekaju one koji pišu, čitaju i slušaju, u potonjemu se primjeru, osim blagoslova i drugih blagodati (oproštenje grijeha) provođenja navedenih praksi, navode i posljedice njihova neprovođenja. Ta se negativna posljedica odnosi na ovozemaljsku i onozemaljsku stvarnost – prokletstvo. Tako je pružena punina slike o učincima (ne)njegovanja trojake standardne glagoljske srednjovjekovne pismenosti.

Nije teško zamisliti da su i takvi unutartekstni imperativi bili dodatni poticaji glagoljašima u njihovoj djelatnosti prepisivanja i javnoga čitanja književnih tekstova srednjovjekovne Europe, jednako kao što su njihovim slušateljima bili dobrodošao podsjetnik da pritom još bolje napnu i pamet i uši.

Dragocjen je i podatak da se *Epistola o nedjelji*, kao neliturgijski tekst, čitala u crkvi ili se barem poticalo da je se čita u crkvi. Time je potvrđena neodvojivost glagoljaške liturgijske i neliturgijske književnosti,²⁸ kao i srednjovjekovna stvarnost javnoga života u kojemu je najveći broj pučana mogao sudjelovati samo u crkvi.²⁹

Za ovu je raspravu znakovitije da je time posvjedočena svojevrsna obrednost pisanja, čitanja i slušanja, naslućena već u činjenici da im se (uz uvjet izbora određenih tekstova) pripisuje spasonosno značenje. Čitanje i slušanje teksta time zadobivaju još jednu važnu dimenziju: postaju dijelom obreda kao komunikacije s nadnaravnim, tj. Bogom. Sudjelovanjem u tome obredu, njegovi dionici (pisari, čitači i slušatelji) primaju povlastice i blagoslove zdravlja, potomstva, Duha mira, istine i ljubavi i vječnoga blaženstva.

Može se pretpostaviti da je to posvećujuće i spasonosno poimanje pismenosti bilo u temeljima djelovanja glagoljaša. Ono bi objasnilo njihovu zauzetost i predanost, koje se iščitavaju iz navedenih misli vodilja, kao i visoke domete koje su ostvarili u ukupnoj hrvatskoj društvenoj i kulturnoj povijesti.

Osim toga, imajući na umu opisano posvećujuće i spasonosno poimanje pismenosti, može se pretpostaviti i da su slušatelji, od kojih je najveći dio bio puk, imali snažne motive da sudjeluju u tim “obredima”. Drugim riječima, to sudjelovanje nije moralo biti nametnuto nekom izvanjskom obvezom ili dužnosti (kao što se danas odlazak u školu ili crkvu nekima može činiti), nego je vjerojatno znatnim dijelom moglo biti intrinzično motivirano željom za kvalitetnim životom ostvarenim pomoću obećanih povlastica.

²⁸ Usp. Tandarić 1993: 291.

²⁹ Usp. Kovačević 2016a: 49.

8. ZAKLJUČAK

Ostvarivši svoj početak i vrhunac u razdoblju srednjega vijeka, produkcija je i recepcija rukopisne glagoljske knjige na hrvatskome prostoru supostojala s latinskom i latiničkom pismošću, ali je za razliku od nje dublje srasla s hrvatskim narodom, pogotovo onom tihom većinom o kojoj povijest mnogo ne govori, ali se na nju prelama. Ta većina uglavnom nije imala pristupa ni školovanju ni knjizi, ali zahvaljujući glagoljaškom posredovanju nije ostala zakinuta za sadržaje koje su komunicirali bogati srednjovjekovni kodeksi.

Posredovanje o kojemu je riječ podrazumijevalo je slušnu recepciju javnoga čitanja zapisanoga teksta, kao jedne od triju praksa standardne pismenosti glagoljskoga srednjovjekovlja. S obzirom na činjenicu da je glagoljska književnost bila prijevodna književnost, čitali su se i slušali vrijedni tekstovi zapadne (latinske) kao i oni istočne provenijencije, naslijeđeni iz starijih ćirilometodskih matica. Zbog toga su čitatelji i slušatelji glagoljskih tekstova imali uvid u reprezentativan dio srednjovjekovne europske knjižne i književne baštine. Prijevodnim karakterom svoje pismenosti i njezinim usmenim izvedbama glagoljaši su demokratizirali pismenost na hrvatskim prostorima.

Većini je srednjovjekovnoga hrvatskog stanovništva, kao i europskoga, slušanje bilo dominantna praksa opismenjivanja i pismenosti. Slušanje je bilo povezano s procesom “zapisivanja u umu”, tj. pamćenjem (Glenn 1993: 499). Takvo je slušanje bilo bitno različito od slušanja danas. Suvremena je digitalna stvarnost učinila informaciju dostupnijom nego u bilo kojemu vremenu ranije. Ta dostupnost informacija umanjuje ne samo ljudsku potrebu nego i sposobnost za pozornim i kreativnim slušanjem. Dokaz je tomu pojava tzv. digitalne demencije kojoj su najviše izložene mlađe generacije, one koje i ne poznaju stvarnost drukčiju od digitalne.

Da bi se u srednjem vijeku moglo čitati i slušati, valjalo je navedene tekstove prevesti s latiničkih te ispisati i prepisati s glagoljskih i ćirilskih predložaka. Glagoljski su prevoditelji i pisari pisali na pismu za koje postoje uvjerljive indicije da je zahtijevalo intenzivniji i dugotrajniji angažman od pisanja na latinici i ćirilici. U tome se naslućuje osposobljenost i doraslost zadaći koju su prihvatili i čije su važnosti bili svjesni.

Iznesene misli o vrijednosti knjige i važnosti svrhovite knjižne djelatnosti, u radu definirane kao glagoljaške misli vodilje, svjedoče o odgovornosti koju su glagoljaši osjećali i nje govali prema onima manje povlaštenima u pogledu pristupa knjizi i ovlađanosti vještinom čitanja.

Osim te društvene odgovornosti, postojao je još jedan važan motiv glagoljaškoga prosvjetiteljskoga i obrazovnoga djelovanja. Taj je motiv povezivao pisare i čitatelje sa slušateljima. Riječ je o posvećujućemu i spasonosnomu vidu pisanja, čitanja i slu-

šanja određenih hrvatskoglagoljskih tekstova u kojima autoritet Boga svim dionicima navedenih praksa pismenosti obećava ovozemaljska i onozemaljska dobra. Nije teško zamisliti da su takvi unutar tekstni imperativi još više učvrstili posredne i neposredne odnose članova glagoljske zajednice s glagoljskom knjigom.

Konačno, citirana Bäumova tvrdnja o pismenosti neke kulture koja nije određena samo svojim karakteristikama nego i učincima, poziva da se nakon iznesenih karakteristika srednjovjekovne glagoljske standardne pismenosti osvrnemo i na njezine učinke. Za tu svrhu nije potrebno ići dalje od spomenutoga carskoga poziva u Češku, a preko nje i u Poljsku, te od činjenice da su glagoljaški *meštri* uveli Hrvate u Gutenbergovu galaksiju. U tome potonjem postignuću ogledaju se visoki dosezi višestoljetnoga pisanja, čitanja i slušanja, tih triju praksa standardne pismenosti jedne od najsadržajnijih kulturnih sastavnica hrvatskoga srednjovjekovlja, one glagoljske.

LITERATURA

- BÄUML, Franz H. 1978. "Medieval Literacy and Illiteracy: An Essay toward the Construction of a Model". *Germanic Studies in Honor of Otto Springer*. Pittsburgh: K & S: 41–54.
- BÄUML, Franz H. 1980. "Varieties and Consequences of Medieval Literacy and Illiteracy". *Speculum* 55/2: 237–265.
- BRATULIĆ, Josip. 2014. "Školovanje i obrazovanje glagoljaša". *Senjski zbornik* 41: 461–464.
- BULIĆ, Frane. 1952. "Iz 'Zapamćenja'". *Slovo* 1: 3–45.
- ČUNČIĆ, Marica. 2001. "Što je lakše pisati?". *Drugi hrvatski slavistički kongres. Zbornik radova I*. Zagreb: Hrvatsko filološko društvo: 199–209.
- DAMJANOVIĆ, Stjepan. 2012. *Slovo iskona. Staroslavenska / Starohrvatska čitanka*. Zagreb: Matica hrvatska.
- DÜRRIGL, Marija-Ana. 2006. "O prirodnofilozofijskim zapisima vezanima uz ljudsku reprodukciju iz hrvatskoglagoljskoga *Lucidara*". *Acta medico-historica Adriatica* 4/1: 13–26.
- DÜRRIGL, Marija-Ana. 2015. "Signali usmenosti hrvatskoglagoljskih pripovjednih tekstova". *Hrvatsko glagoljaštvo u europskom okruženju*. Zagreb: Staroslavenski institut, 467–481.
- DÜRRIGL, Marija-Ana, Andrea RADOŠEVIĆ. 2020. "Glagoljska čitateljska zajednica na primjeru Drugoga beramskoga brevijara". *Slovo* 70: 191–216.

- GLENN, Cheryl. 1993. "Medieval Literacy outside the Academy: Popular Practice and Individual Technique". *College Composition and Communication* 44/4: 497–508.
- GREEN, Dennis H. 1990. "Orality and reading: The State of Research in Medieval Studies". *Speculum* 65/2: 267–280.
- GREEN, Dennis H. 1994. *Medieval Listening and Reading. The primary reception of German literature 800–1300*. Cambridge: Cambridge University Press.
- HERCIGONJA, Eduard. 1975. *Povijest hrvatske književnosti. Knjiga 2. Srednjovjekovna književnost*. Zagreb: Liber – Mladost.
- HERCIGONJA, Eduard. 2009. *Tisućljeće hrvatskoga glagoljaštva*. Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada.
- KATIČIĆ, Radoslav. 1998. *Litterarum studia. Književnost i naobrazba ranoga hrvatskog srednjovjekovlja*. Zagreb: Matica hrvatska.
- KIEFER, Markus, Stefanie SCHULER, Carmen MAYER, Natalie M. TRUMPP, Katrin HILLE i Steffi SACHSE. 2015. "Handwriting or Typewriting? The Influence of Pen- or Keyboard-Based Writing Training on Reading and Writing Performance in Preschool Children". *Advances in cognitive psychology* 11/4: 136–146.
- KOVAČEVIĆ, Ana. 2016a. *Negacija od čestice do teksta. Usporedna i povijesna raščlamba negacije u hrvatskoglagoljskoj pismenosti*. Zagreb: Staroslavenski institut.
- KOVAČEVIĆ, Ana. 2016b. "O prvom hrvatskom književnom jeziku". *Meandrima hrvatskoga glagoljaštva. Zbornik posvećen akademiku Stjepanu Damjanoviću o 70. rođendanu*. Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada: 219–236.
- KOVAČIĆ, Slavko. 1985. "Don Frane Bulić i glagoljica". *Slovo* 20, 2: 169–181.
- KRASIĆ, Stjepan. 1996. *Generalno učilište Dominikanskog reda u Zadru ili "Universitas Jadertina" 1396 – 1807*. Zadar: Filozofski fakultet.
- MIHALJEVIĆ, Milan. 2014. "Uvod". *Hrvatski crkvenoslavenski jezik*. Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada – Staroslavenski institut: 9–22.
- MOSZYŃSKI, Leszek. 2004. "Próba nowego spojrzenia na duchowe dziedzictwo krakowskiego głągolityzmu w średniowiecznej Polsce". *Glagoljica i hrvatski glagolizam. Zbornik radova s međunarodnoga znanstvenog skupa povodom 100. obljetnice Staroslavenske akademije i 50. obljetnice Staroslavenskoga instituta (Zagreb – Krk 2.-6. listopada 2002.)*. Zagreb, Krk: Staroslavenski institut, Krčka biskupija: 309–318.
- OSTOJIĆ, Ivan. 1960. "Benediktinci glagoljaši". *Slovo* 9/10: 14–42.
- OSTOJIĆ, Ivan. 1965. *Benediktinci u Hrvatskoj i ostalim našim krajevima. Svezak III*. Tkon: Benediktinski priorat.
- PANTELIĆ, Marija. 1967. "Prvotisak glagoljskog misala iz 1483. prema Misalu kneza Novaka iz 1368". *Radovi Staroslavenskoga instituta* 6: 5–108.

- PANTELIĆ, Marija. 1981. "Senjski Lobkowiczov glagoljski kodeks iz 1359. – prototip srednjovjekovnih 'Liber horarum' za laike". *Senjski zbornik* 8/1: 355–368.
- PETROVIĆ, Ivanka. 1984. "Hagiografsko-legendarna književnost hrvatskog srednjovjekovlja i senjski 'Marijini mirakuli' – izvori, žanrovske, tematske i tipološke karakteristike". *Slovo* 34: 181–201.
- Pravilo 2010. *Pravilo sv. Benedikta*. Tkon: Benediktinska udruga Nard.
- RADOŠEVIĆ, Andrea. 2015. "O nekim signalima usmenosti u glagoljskim propovidima iz 15. i 16. stoljeća". *Hrvatsko glagoljaštvo u europskom okruženju*. Zagreb: Staroslavenski institut: 483–496.
- RIBAROVA, Zdenka. 2006. "Ludmila Pacnerová, Česká bible Hlaholská (bible Vyšebrodská), Praha, 2000". *Slovo* 54–55: 232–236.
- RUNJE, Petar. 1987. "O vrijednosti i ugledu glagoljskih knjiga u 15. stoljeću". *Slovo* 37: 171–183.
- RUNJE, Petar. 1990. *Prema izvorima*. Zagreb: Provincijalat franjevac trećoredaca.
- RUNJE, Petar. 1998. *O knjigama hrvatskih glagoljaša*. Zagreb: Kršćanska sadašnjost – Provincijalat franjevac trećoredaca Zagreb.
- RUNJE, Petar. 2003. *Školovanje glagoljaša*. Ogulin: Matica hrvatska Ogulin.
- STIPČEVIĆ, Aleksandar. 2004. *Socijalna povijest knjige u Hrvata. Knjiga 1: Srednji vijek (Od prvih početaka do glagoljskog prvotiska iz 1483. godine)*. Zagreb: Školska knjiga.
- STIPČEVIĆ, Aleksandar. 2006. *Povijest knjige*. Zagreb: Matica hrvatska.
- ŠANJEK, Franjo, Josip Leonard TANDARIĆ. 1984. "Juraj iz Slavonije (oko 1355/60–1416.) profesor Sorbonne i pisac, kanonik i penitencijar stolne crkve u Toursu". *Croatia Christiana Periodica* 8/13: 1–23.
- TANDARIĆ, Josip Leonard. 1993. *Hrvatsko-glagoljska liturgijska književnost. Rasprave i prinosi*. Zagreb: Kršćanska sadašnjost, Provincijalat franjevac trećoredaca.
- THORNDIKE, Lynn. 1940. "Elementary and Secondary Education in the Middle Ages". *Speculum* 15/4: 400–408.
- VRKIĆ DIMIĆ, Jasmina. 2014. "Suvremeni oblici pismenosti". *Školski vjesnik: časopis za pedagoška i školska pitanja* 63/3: 381–394.
- ŽAGAR, Mateo. 2007. *Grafolingvistika hrvatskih srednjovjekovnih tekstova*. Zagreb: Matica hrvatska.

GLAGOLITIC LITERACY AND GLAGOLITIC DEMOCRATIZATION OF LITERACY

ANA ŠIMIĆ

SUMMARY

The paper discusses the basic Glagolitic literacy and its social influence before the Gutenberg's invention, described and interpreted as the process of democratization of literacy in Croatia. The Croatian Glagolitic literature (as a translated literature written in the Croatian Glagolitic script and in language that was understandable to the domestic population) mediated representative texts of the medieval Europe. Having in mind context of the European Middle Ages, the paper presents the social standing of the medieval book together with the determinants of the Glagolitic book, the Glagolites' education, their guiding ideas and literacy practices they applied. The former includes: 1) writing (transcribing), 2) reading (to oneself as well as publicly) and 3) listening. Some Croatian Glagolitic texts reveal that the implementation of the mentioned literacy practices was encouraged by emphasizing their redeeming aspect. In other words, it had been stated that transcribing and reading some particular texts as well as listening to them ensured blessed earthly life as well as the afterlife. Such an information ensured consistency of the given literacy practices which resulted in remarkable cultural achievements.

KEYWORDS:

Glagolitic script, education, history of books, listening, orality

